

<https://doi.org/10.19195/0137-1150.173.39>

Data przesłania artykułu: 10.07.2019

Data akceptacji artykułu: 15.01.2020

IZABELA LIS-WIELGOSZ

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Memorialny wymiar kultury staroserbskiej

Niezależnie od systemu kulturowego, czasoprzestrzennych okoliczności rozwoju, kontekstu i modelu wyeksponowanie pojęcia memorialności implikuje rząd problemów, odwołuje do wielu zakresów znaczeniowych, ujęć i paradygmatów metodologicznych wyrosłych i upowszechnianych zwłaszcza na gruncie tak zwanych *memory studies*, dlatego też w ramach jednej wypowiedzi naukowej nie sposób całościowo uwzględnić czy wyczerpująco przywołać konceptualnie heterogeniczne spektrum dyskursu pamięciowego. Mimo to w jakiejś mierze realne wydaje się zarysowanie konkretnego — wyeksponowanego w tytule — staroserbskiego systemu kultury właśnie w kategoriach wypracowanych w obrębie refleksji nad kulturowo-społecznym uwiecznianiem, pamiętaniem, archiwizacją i aktywizacją zasobów pamięci, memorialnym konstytuowaniem i imaginowaniem tożsamości indywidualnej oraz zbiorowej. W ten sposób uzasadniony może stać się ogólny opis czy też syntetyczna charakterystyka staroserbskiej kultury jako specyficznej odmiany kultury pamięci — systemu o wyraźnie komemoracyjnej, retrospektywnej, mnemonicznej orientacji; systemu od czasu powstania przez rozwój i trwanie aż po finalny moment zwróconego ku bliższej i dalszej przeszłości; systemu wrażliwego i podatnego na zachowanie stabilności, niezmienności czy nienaruszalności określonej — ustanowionej wizji dziejów, wizerunku wspólnoty i kształtu tradycji. W tym wypadku przeszłość jest istotnym, rozpoznawalnym komponentem memorialnego krajobrazu kultury, to wokół czasu minionego koncentrują się bowiem wszelkie akty i procesy pamięciowe, które

prowadzą do narratystycznej perspektywizacji historii, do tworzenia konstrukcji przeszłości relewantnej z perspektywy terażniejszości. Doświadczenia podlegają ciągłemu przepisywaniu, a historia nabiera ważności dla wspólnoty memorialnej jedynie jako historia wspomniana, nie zaś jako monumentalne archiwum czy zbiór faktów¹.

---

¹ M. Szczepaniak, „Widzę góry trupów”. *Dyskurs memorialny w dramatach Elfriede Jelinek*, [w:] „Mówię i mówię”. *Teatralne maski Elfriede Jelinek*, red. M. Szczepaniak, Bydgoszcz 2008, s. 35.

Takie właśnie podejście do historii jako przeszłości pamiętanej — skonstruowanej, repetycyjnej i trwale osadzonej w pamięci — jest charakterystyczne dla staroserbkiej kultury, permanentnie ujawniającej mechanizmy selekcji, re-konstrukcji, opcjonalnie suplementacji określonej, czyli pożądaney wizji przeszłości, która stała się fundamentem serbskiego kanonu narodowego opartego na pamięci o szlachtetnym pochodzeniu, wybraństwie, świętości zwierzchników państwowych i cerkiewnych, heroicznym dziejach oraz martyrologicznym losach wspólnoty; na przekonaniu o szczególnej predestynacji i wyjątkowości narodu, o jego wiecznym trwaniu; percepcji i recepcji tradycji kulturowo-społecznej w kluczu ideologicznym oraz teleologicznym. Ujawnia zatem staroserbka kultura potencjał wyraźnie „narratywistycznej perspektywizacji historii”, zdolność nieustannego projektowania narracji o pamiętanej przeszłości czy wręcz konstruowania narracji memorialnej;

Przeszłość — jej obrazy — konstituowana w ramach dyskursu pamięci jawi się bowiem jako bardziej zrozumiała, a przez to „bliższa” odbiorcy niż jej ujęcia obecne w dyskursie historii. „Bliższa”, gdyż odwołanie do dyskursu pamięci ma charakter nie tyle poznawczy, co raczej egzystencjalny, gwarantujący (dający złudzenie) posiadania koherentnego i zrozumiałego obrazu świata².

Należy zauważyć, że w procesie przywoływania, percypowania, kreowania, wreszcie trwałego pamiętania obrazu przeszłości kultura staroserbka koncentruje się nie na historycznej prawdzie o czasie minionym, lecz na pewnej zsemiotyzowanej całości, podlegającej nieustannej powtarzalności i utrwalaniu; skupiona jest zatem na upamiętnianiu określonego i niezmiennego układu sensu, co ma służyć stałemu autorozpoznananiu wspólnoty, a także egzegezie *de facto* każdej sytuacji bieżącej, położenia w jakimkolwiek momencie dziejowym³. Ten specyficzny rys eksponuje między innymi Dorota Gil, która wprost stwierdza, że „w przypadku serbskiej przestrzeni kulturowej przeszłość najczęściej ujmowana jest jako całościowy układ sensu i przedstawiana symbolicznie jako niezmienna całość i punkt odniesienia”⁴. Dodać należy, że naturalnym nośnikiem tego fundamentalnego i charakterystycznego dla serbskiej kultury horyzontu znaczeń jest szeroko pojęta tradycja, której funkcje i zadania są wszak w dawnych (średnio-wiecznych) systemach kulturowych zawsze jednakowe i niepodlegające zmianie, mówiąc najogólniej, służy ona nieustannej „transmisji, stabilizacji, interpretacji, identyfikacji kulturowej”⁵. Tradycja jako stałe i permanentnie aktualne pole semantyczno-symboliczne jest zatem kluczowym elementem percepcji przeszłości

² M. Woźniak, *Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych*, Lublin 2010, s. 79.

³ To zresztą ponadczasowa funkcja literatury. Zob. Z. Mitosek, *Poznanie w powieści*, Kraków 2003, s. 7–10.

⁴ D. Gil, *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Kraków 2005, s. 254.

⁵ Z. Jasiewicz, *Tradycja*, [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa 1987, s. 353–358, cyt. za: D. Gil, *Prawosławie. Historia...*, s. 9.

w postaci „uwewnętrznionej”, czyli „zapamiętanej”, co zgodnie z koncepcją Jana Assmanna oznacza, że

pamięć w sensie uwewnętrznionej przeszłości odnosi się do czasu mitycznego, nie zaś historycznego, bowiem jedynie czas mityczny jest czasem tworzenia [...]. Uwewnętrzniona — co można z powodzeniem przełożyć jako „zapamiętana” — historia przybiera postać narracji. Narracja ta pełni jedną z dwóch funkcji: albo staje się „motorem rozwoju”, albo też fundamentem ciągłości⁶.

W przypadku staroserbkiej kultury — systemu homogenicznego, zamkniętego, chłodnego — nadrzędnie rozpoznawalną jest funkcja rudymetarna, gdyż skonstruowana narracja jako historia zapisana/zapamiętana, czyli fundacyjna przekształcona w mit, służy zawsze ciągłości, orientacji i legitymizacji w bieżącej czasoprzestrzeni dziejowej.

Rozważając problem memorialnego wymiaru kultury (w tym wypadku kultury staroserbkiej), warto wyeksponować jedną z płaszczyzn integracji dyskursu pamięciowego i systemu kulturowego, ukazać ich specyficzną zależność czy wręcz organiczną jedność. Mowa tu o charakterystycznym i funkcjonalnym związku, jaki z reguły ujawniają struktury określane mianem wysoce koherentnych, hermetycznych, zamkniętych czy też chłodnych, czyli takie, które — zgodnie z koncepcją Assmanna — w największej mierze wykazują potencjał i wrażliwość „mitomotoryczną”⁷. Mowa tu o tak zwanych kulturach pamięci wyrosłych oraz funkcjonujących na gruncie nieustannie re-konstruowanych, aktualizowanych opowieści fundacyjnych, „wydarzeń charyzmatycznych” definiowanych w kategoriach zarówno pozytywnej, jak i negatywnej, pomyślnej lub niepomyślnej — tragicznej w skutkach boskiej/Bożej ingerencji⁸. Zatem rzecz tu o strukturach, których elementy są zasadniczo sumą historycznych momentów wyniesionych na poziom mityczny/sakralny, tworzących swoistą „historię charyzmatyczną” rozumianą jako konsekwencja przymierza zawartego między jakąś wspólnotą/ludem a bóstwem/Bogiem, pozwalającą odczytywać „strumień zdarzeń” w aspekcie wierności lub niewierności wobec boskiej/Bożej strony paktu⁹. Tak pojmowane i koncyptowane dzieje, których upamiętnianie jest swoistym imperatywem grupy, zasadniczo kształtują jej wyobrażenia o sobie samej, projektują działania, wyznaczają ich kierunek, określają orientację, decydują o swoistej podatności, zdolności rekurencyjnej, predylekcji mito- i mnemomotorycznej. W grupie właśnie tak zdefiniowanych systemów z powodzeniem figuruje kultura staroserbka, dla której od samego początku właściwe jest swego rodzaju utrwalanie i kultywowanie tego, co zostało wprzód zapisane/wyrażone — zaświadczone w formie medium literackiego, ikonograficznego czy też architektonicznego itp.; w następnej zaś fazie typowa jest

⁶ J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. R. Traba, Warszawa 2008, s. 90.

⁷ *Ibidem*, s. 93–94, 182–184, 307.

⁸ *Ibidem*, s. 261–262.

⁹ *Ibidem*, s. 262.

dla niej re-konstrukcja i idealizacja świadectw sławnej, wielkiej, heroicznej przeszłości, aktualizacja tak zwanych opowieści fundacyjnych, petryfikacja wyselekcjonowanych i odpowiednio wyeksplikowanych „wydarzeń charyzmatycznych” funkcjonujących w formie mitów tworzących „charyzmatyczną historię”. Istotną kwestią jest zatem odniesienie do przeszłości, które ujawnia się jako mityczne i narratywne, a referencja taka — konstatuje Assmann:

posiada na ogół dwie pozornie przeciwstawne funkcje. Pierwszą z nich nazwalibyśmy fundacyjną. Mit stawia terażniejszość w świetle historii, która ukazuje ją jako sensowną, zgodną z wolą bożą, konieczną i nieuniknioną [...]. Drugą z funkcji mitu można by nazwać kontraprezentną. Zakłada ona, że terażniejszość oznacza doświadczenie deficytu i przywołuje wspomnienie przeszłości, która przyjmuje najczęściej rysy epoki heroicznej¹⁰.

Warto podkreślić, że niemiecki badacz dyskursu memorialnego prawi o pozornej przeciwstawności obu funkcji, które w istocie nie muszą się wzajemnie wykluczać, co więcej — jak dodaje:

w zasadzie każdy mit fundacyjny może zmienić się w kontraprezentny. Epitety „fundacyjny” i „kontraprezentny” dotyczą zatem nie tyle mitu jako takiego, ile jego wpływu na wzorce działania w danej zbiorowości oraz na jej obraz samej siebie: roli, jaką odgrywa ona w terażniejszości, mocy orientowania, jaką posiada dla grupy społecznej w jej konkretnej sytuacji. Moc tę nazwać chcemy mitomotoryką¹¹.

W odwołaniu do tych kategorii i funkcji można dokonać choćby najogólniejszego opisu kultury staroserbskiej, na której kształt składają się cechy właściwe szeroko pojętej kulturze pamięci. Nade wszystko mowa tu o trwałości, ciągłości i niezmienności serbskiej tradycji wyrażającej się w literaturze, sztuce, architekturze itp.; mowa o wyraźnie memorialnym potencjale i mitomotorycznej wrażliwości systemu w jego granicach i fazach rozwojowych, rzecz o stabilizacji i żywotności modelu, zdolności niwelowania potencjalnych zmian czy ich „zamrażania”¹². Taki właśnie, memorialny, wymiar staroserbskiej kultury wydaje się najbardziej uchwytne poza ramami standardowej i wielofazowej periodyzacji, czytelny w pozytywnie uproszczonej, aczkolwiek holistycznej perspektywie rozwojowej, to jest prezentacji tego systemu kulturowego w proponowanych dwóch generalnych stadiach rozwoju i funkcjonowania oddzielonych cezurą ulokowaną między upadkiem serbskiej despotoviny 1459 roku a odnową patriarchatu w Peci w 1557 roku. Oba uwydatnione okresy zdają się odzwierciedlać dwie wspomniane opcje odniesienia do przeszłości, zarówno w aspekcie nadrzędności czy dominacji jednej z nich, jak i w optyce wzajemnego nałożenia czy też płynnego przejścia jednej funkcji w drugą. Wypada przypomnieć, że funkcja fundacyjna jest charakterystyczna przede wszystkim dla tak zwanego zimnego systemu kultury, chociaż nie oznacza to jej wyłączności, gdyż niejednokrotnie zauważalne jest jej współwystępowanie, splatanie z opcją kontraprezentną. W wypadku kultury staroserbskiej

¹⁰ *Ibidem*, s. 93–94.

¹¹ *Ibidem*, s. 94.

¹² Zob. *ibidem*, s. 83.

można mówić o wyraźnej dominacji memorialnej strategii fundacyjnej zwłaszcza w pierwszym okresie istnienia, czyli w czasie kształtowania się tak zwanego właściwego — wzorcowego modelu kultury pod znakiem trzech charyzmatycznych, wzajemnie powiązanych dynastii: Nemanjiciów, Lazarewiciów i Brankowiciów; wówczas to można doszukać się jej w niemalże wszystkich sferach działalności kulturowej, notabene noszącej znamiona ewidentnie ideologicznej monumentalizacji, celebracji i upamiętnienia dziejów państwa, Cerkwi i wspólnoty. W tym zakresie należy uwzględnić zarówno staroserbskie piśmiennictwo — gatunki literackie (hagiograficzne, hymnograficzne, historiograficzne, epistolograficzne) oraz krótkie formy narracyjne zwane zapisami, jak i ikonografię, architekturę i wszelkie pozostałe realizacje artystyczne. Natomiast dokonując oglądu drugiego etapu rozwoju i trwania kultury staroserbskiej, należy uznać za charakterystyczną koegzystencję obu trybów odniesienia do przeszłości — fundacyjnego i kontraprezentnego, a jednocześnie zasygnalizować pozycję nadrzędności tego drugiego. Ową alternację można tłumaczyć swoistym „ociepleniem” staroserbskiego — w swym rdzeniu wszak zimnego — systemu kulturowego, które w sferze memorii nastąpiło niejako na skutek wzrastającej świadomości zbiorowej stymulowanej instytucjonalnie i symbolicznie przez restytuowany patriarchat w Peci, a jednocześnie mogło ono wynikać ze stanu długotrwałego zagrożenia, zniewolenia i opresji pod obcą, innowierczą władzą turecką. Ta szczególna sytuacja wydaje się jeszcze bardziej czytelna w świetle definicji mitomotoryki pamięci, zwłaszcza konstatacji Jana Assmanna na temat swoistej transpozycji narratywnego odniesienia do przeszłości, kiedy mowa o tym, że

w przypadku skrajnych doświadczeń deficytu kontraprezentna mitomotoryka może stać się rewolucyjna — na przykład w warunkach obcego panowania i ucisku. Wtedy bowiem przekaz nie potwierdza stanu danego, lecz podaje go w wątpliwość, nawołując do zmiany i przewrotu. Przeszłość, do której się odnosi, zamiast jawić się jako bezpowrotnie miniona epoka heroiczna, przyjmuje postać utopii politycznej i społecznej, do której należy dążyć [...]. Wszystkie narodowe ruchy odnowicielskie odwoływały się do przeszłości, która jaskrawo kontrastowała z teraźniejszością, stanowiąc symbol stanu prawdziwego i pożądanego; stanu wolności i samostanowienia, który osiągnąć można po zrzućeniu „jarzma niewoli”¹³.

Czytając staroserbską kulturę w kategoriach memorialnych, należy dokonać choćby ogólnego rozpoznania głównych elementów, strategii i warstw strukturalnych, które najwyraźniej ujawniają tak zwany mitomotoryczny, a tym samym mnemomotoryczny potencjał systemu. Mowa tu przede wszystkim i wciąż o mocy fundacyjnej oraz kontraprezentnej uaktywnianej przez zbiór praktyk typowych dla kultur, które są określane mianem homogenicznych, zamkniętych, odpornych na zmiany czy też po prostu chłodnych. Rzecz tu zawsze, a w wypadku kultury dawnej, w szczególności staroserbskiej, o trzech sferach, w których ów zbiór wydaje się wprost widoczny, mianowicie o religii czy też konfesji (w wydaniu serbskim o integralnym programie zwanym *svetosavljem*, spajającym w jedność wiarę

¹³ *Ibidem*, s. 95–98.

i nację)¹⁴, o instytucjach państwa i Cerkwi (w wariacie serbskim stanowiących generatory i eksplikatory fundamentalnych fenomenów i znaczeń), wreszcie o przestrzeni kulturowo-społecznej (w ujęciu serbskim odzwierciedlającej wyznaczany horyzont sensu za pomocą konkretnych idei, motywów, figur, konstrukcji prezentacyjno-prospektywnych i wyobrażeniowych). Na owych trzech poziomach można ten zbiór praktyk zidentyfikować w odniesieniu do konkretnych pojęć czy aktów, takich jak idealizacja, sublimacja, sakralizacja, heroizacja, mitologizacja, wiodących wprost ku „narratywistycznej perspektywizacji historii” czy „uwewnętrznieniu historii”, służących monumentalizacji, kodyfikacji i uwiecznieniu zaprojektowanego, pożądanego obrazu przeszłości, a tym samym sprzyjających orientacji, identyfikacji i legitymizacji wspólnoty. Dodać należy, że ów katalog strategii wydaje się uchwytne na wielu strukturalnych płaszczyznach staroserbskiej kultury, spośród których trzeba wyróżnić: nadzwyczaj koherentny i oryginalny model kulturowy, ściśle z nim powiązaną genologię literacką (wielkie gatunki hagiograficzne, hymnograficzne, historiograficzne, epistolograficzne) i sferę realizacji artystycznych (hieratyczne przedstawienia ikonograficzne, majestatyczne formy architektoniczne itp.), a także sam prospekt znaczeniowy kreślony we wszelkich tych dziełach za pomocą niemalże stałego repertuaru idei, motywów, figur, schematów przedstawieniowych i konstrukcji imagologicznych; zatem sieć znaczeń ujawnianą, wyrażaną i nieustannie aktualizowaną oraz ewentualnie suplementowaną w celu swoiście hiperbolizowanego uwiecznienia losów państwa, Cerkwi, wspólnoty.

Na poziomie modelu należy kulturę staroserbską uznać za wyjątkowo oryginalną, ideowo i ideologicznie spójną strukturę, której komponenty to wysoce rozpoznawalne i bardzo konotacyjne formuły, takie jak na przykład genealogiczno-dynastyczna, państwowo-cerkiewna, oraz charakterystyczne tradycje, choćby władczo-mnisza czy władczo-martyrologiczna, a także pojemne semantycznie toposy oraz ideologemy organizujące świadomość i utrwalające pamięć wokół świętości władców i hierarchów cerkiewnych, charyzmatyczności rodów panujących, wybraństwa wspólnoty — drugiego/nowego Izraela oraz jego wiktyimizacyjnej predestynacji i predylekcji, a także wyjątkowości i heroicznego dziejów itp. Mowa tu oczywiście o modelu skonstruowanym na przestrzeni zaledwie kilku stuleci (formowanym w XIII–XV wieku), w czasie, który można nazywać okresem wzorcowym czy też złotym, rozwijanym i stabilizowanym przez kolejne dynastie — Nemanjiciów, Lazareviciów, Brankoviciów; konstytuowanym głównie przez organizację państwową i cerkiewną. Rzecz tu również o jego trwałości, aktualizacji i suplementacji w kolejnej fazie rozwojowej staroserbskiej kultury, zwłaszcza po upadku despotoviny, czyli w okresie tak zwanego drugiego patriarchatu, kiedy ów model — identyfikowany już z wiekiem złotym, percypowany w ramach koncepcji *Serbiae Aeternae* — stał się rudymmentarnym punktem odniesienia, eksponentem obrazu wielkiej, heroicznej czy wręcz mitycznej przeszłości;

¹⁴ *Svetosavlje* jako koncepcyjne określenie zostało wprowadzone do obiegu w latach trzydziestych XX wieku.

mówiąc wprost — jawiącym się jako zsemiotyzowany układ znaczeń podlegający repetycji, utrwalaniu, a w efekcie memoryzacji. Warto zaznaczyć, że wszak w obu stadiach rozwoju i trwania model kultury staroserbskiej ujawnia wyraźne cechy memorialności, najpierw w sferze bieżącego i pokoleniowego zapisywania — intencjonalnego uwieczniania dziejów, następnie w obszarze aktualizacji, utrwalania i kodyfikacji pamięciowej, co można z powodzeniem odczytywać choćby w odniesieniu do — zaproponowanych przez Jana Assmanna — opcji fundacyjnej i kontraprezentnej, a szerzej też rejestrów pamięci komunikatywnej i kulturowej.

Wobec takiego stanu rzeczy należy zwrócić uwagę także — czy przede wszystkim — na istotną, stałą właściwość staroserbskiego systemu, a mianowicie na jego mediatyzację, czyli zdolność zapośredniczenia obrazu przeszłości przez określone — w danej czasoprzestrzeni preferowane i przewodnie — media pamięci, takie jak literatura, ikonografia, architektura, a także instytucje czy organizacje. Owe media, a inaczej mówiąc nośniki pamięci, odgrywają konstytutywną rolę, służą cyrkulacji obrazu przeszłości i nadawaniu im sensu, a „bez ich pośrednictwa pamięć utraciłaby konieczne do komunikacji oraz do artykulacji swych treści materialne podłoże”¹⁵. Owe nośniki występują zwykle jako narzędzia kreowania pamięci, kształtowania świadomości i tożsamości grupy, lecz ich rola, dobór i użyteczność są uwarunkowane wieloma czynnikami, zarówno zastanymi, jak i zaprojektowanymi. Zależnie od okoliczności czasoprzestrzennych i możliwości strukturalnych danej kultury z bogatego korpusu owych mediów/nośników pamięci uprzywilejowane i sfunkcjonalizowane zostają z zasady te spośród nich, które mają największy potencjał intercesyjny. Odnośnie do kultury staroserbskiej można mówić o wyjątkowej i długotrwałej preferencji, a wręcz mediatyzacyjnej dominacji dwóch wielkich działów piśmiennictwa — hagiografii i hymnografii, które w początkowym stadium rozwoju systemu kulturowego do tego stopnia zawłaszczyły przestrzeń aktywności literackiej, że przez jakiś czas nie znalazła w niej miejsca oryginalna twórczość historiograficzna, a gdy już się pojawiła, zrazu nosiła widoczne znamiona dzieł żywotowych. Jednak bez względu na meandry historycznoliterackiego toku niezaprzeczalna wydaje się właśnie mediatyzacyjna wartość szeroko pojętej literatury, a także ikonografii czy architektury staroserbskiej, które zostały wytworzone i sfunkcjonalizowane wszak przez konkretne ośrodki — państwo i Cerkiew, które również można uznać za swoiste nośniki, podstawowe i charakterystyczne dla tej czasoprzestrzeni kanały transmisji pamięci zbiorowej¹⁶.

W aspekcie mediatyzacyjnego potencjału systemu kulturowego należy pamiętać o narratywistycznym charakterze historii czy filozofii dziejów¹⁷, mieć na względzie konceptualną perspektywę memorialną, która odślania taki właśnie pro-

¹⁵ B. Korzeniewski, *Medializacja i mediatyzacja pamięci — nośniki pamięci i ich rola w kształtowaniu pamięci przeszłości*, „Kultura Współczesna” 2007, nr 3 (53), s. 11.

¹⁶ Zob. A. Szpociński, P. Kwiatkowski, *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Warszawa 2006, s. 33.

¹⁷ Zob. np. K. Rosner, *Współczesne stanowiska narratywistyczne w filozofii historii a problem relatywizmu*, „Pamiętnik Literacki” 2001, nr 2/4, s. 29–44.

fil wszelkich aktów i procedur konstruowania obrazu czasu minionego bez względu na temporalny dystans. Warto tu nawiązać do koncepcji Astrid Erll, która jednym z istotnych obszarów czyni literaturę jako medium pamięci kulturowej, a rozważania odnieść nie w trybie machinalnym tylko do piśmiennictwa staroserbskiego, lecz także do analogicznych czy — w tym konkretnym przypadku — mocno sprzężonych z sobą pozostałych mnemografii, zatem obok hagiografii, hymnografii, historiografii, epistolografii również do ikonografii oraz architektury traktowanych jako teksty kulturowe i właśnie uprzywilejowane nośniki memorialne. Podążając ścieżką wyznaczoną przez niemiecką badaczkę, rzecz można, że instrumentalnie tożsame wszystkie te nośniki pamięci kulturowej, czyli niejako jej systemy symboliczne, „pełnią wiele funkcji pamięciowych, takich jak kształtowanie wyobrażeń o minionym świecie społecznym, przekazywanie obrazów historii, negocjowanie konkurencyjnych pamięci oraz refleksja o procesach i problemach pamięci kulturowej”¹⁸. Uznając owe symboliczne systemy za kanały transmisji czasu minionego, nade wszystko winno się przyjrzeć zachodzącym w nich procesom formacyjnym, które Erll ukazuje na gruncie podobieństwa między literaturą i pamięcią, wskazując trzy wspólne aspekty czy też stopnie procedury mediatyzacyjnej, takie jak: „zagęszczenie, ważne dla tworzenia i przekazywania idei o przeszłości”, „narracja jako wszechobecna struktura nadawania znaczeń”, „użycie gatunków jako dostępnych w kulturze wzorów, służących do reprezentowania minionych wydarzeń i doświadczeń”¹⁹. Przede wszystkim mowa więc o „zagęszczeniu”, czyli działaniu z wykorzystaniem tropów, metafor, symboli, motywów, figur, polegającym na kondensacji, możliwym „łączeniu i nakładaniu się różnych pól semantycznych na bardzo małej przestrzeni”²⁰. Dzieła literackie czy realizacje ikonograficzne, architektoniczne jako odrębne, a jednocześnie wspólne przestrzenie byłyby zatem wynikiem owej operacji zagęszczenia, wymagając aktywnego i aktualizującego odczytu, interpretacji, egzegezy. Natomiast dopiero narracje — według Erll — „zmieniają zagęszczone obiekty pamięci w znaczące opowieści”²¹, składające się z wyselekcjonowanych zdarzeń, figur i miejsc, które zyskują walor semantyczny właśnie w procesie narracyjnego łączenia/zespolenia/nałożenia, a które najczęściej w formie mitów służą wyznaczaniu kierunku orientacji, budowaniu tożsamości, ustanawianiu przynależności i odrębności danej grupy. Wreszcie istotnym elementem w procesie mediatyzacyjnym jest gatunek jako skonwencjonalizowany schemat używany do kodowania zdarzeń i doświadczeń, a wybór któregoś z tych schematów preliminarnie już buduje sens ujmowanej historii, egzegetyczny wymiar danego zjawiska, symboliczną pozycję jakiejś postaci itp. Zdaniem niemieckiej badaczki

¹⁸ A. Erll, *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Teperek, posł. i red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2018, s. 224.

¹⁹ *Ibidem*, s. 225–226.

²⁰ *Ibidem*, s. 226.

²¹ *Ibidem*, s. 227.

gatunki to także metoda radzenia sobie z wyzwaniami stojącymi przed kulturą pamięci. W wyjątkowych, trudnych lub niebezpiecznych okolicznościach autorzy korzystają z tradycyjnych i silnie skonwencjonalizowanych gatunków, chcąc dostarczyć znanych i sensownych paradygmatów reprezentowania doświadczeń²².

Tę dość rozbudowaną koncepcję mediatyzacyjną można z powodzeniem wykorzystać w opisie kultury staroserbskiej, której właściwości skłaniają do traktowania jej właśnie w kategoriach memorialnych. Już na wstępie należy przypomnieć o ogromnym znaczeniu, kluczowej partycypacji w procesie konstruowania pamięci o bliższej i dalszej przeszłości, określonych — preferowanych gatunków literackich, typów ikonograficznych i form architektonicznych. Mowa tu o realnej dominacji, rzeczowej i symbolicznej funkcji na przykład żywotów i służb, później też rodosłowów i latopisów, ikon i fresków, cerkwi i monasterów prezentujących wielkość, heroiczną i świętość przywódców państwowych i hierarchów cerkiewnych, charyzmatyczność rodów panujących; poświadczających wspaniałe, niezmiennie tradycje i ich rodzime warianty — władczo-mniszy czy władczo-martyrologiczny; kształtujących opowieści fundacyjne — mity takie, jak choćby mit początku i końca dynastii oraz państwowości, mit kosowski, mit ludu/narodu wybranego, cierpiącego, wygnanego itp. Ponadto warto wskazać na żywotność i ciągłość skonwencjonalizowanych schematów w obszarze literatury, ikonografii, architektury, ich stałość i instrumentalną frekwencję zarówno w czasach wzrostu i rozwoju (za panowania dynastii Nemanjiciów, Lazareviciów, Brankoviciów), jak i w okresie inwazji, jarzma tureckiego i odnowy (w okresie tak zwanego drugiego patriarchatu), gdy zostają one niejako wpisane w intencjonalną strategię przechowania i ocalenia modelu kultury, tradycji, spuścizny po wielkich przodkach — pamiętanych najpierw w formacie komunikatywnym, a następnie kulturowym.

Co więcej, według zaproponowanego przez Astrid Erll klucza odczytu w granicach kultury staroserbskiej można rozpoznać wiele konkretnych urzeczywistnień mediatyzacyjnych, wskazać wiele różnego typu operacji memorialnych. Ewidentnym i ciekawym przykładem może tu być choćby literackie i ikonograficzne przedstawienie ojców założycieli Simeona i Savy (wyłączające lub włączające postać Stefana Pierwoukoronowanego), odzwierciedlające koncepcję diarchii, czyli ukazujące serbski wariant idei symfonii — harmonijnego współistnienia i równoważności władzy państwowej oraz cerkiewnej, początkowo manifestowanego w układzie diadycznym — w prezentacji ojców fundatorów, potem także triadycznym — przez dołączenie postaci pierwszego króla. W czasach zniewolenia tureckiego owa egzemplifikacja porządku państwowo-cerkiewnego stała się pomnikiem dawnej wielkości i mocy, ale też śladem pamięci — tropem identyfikacyjnym dla Cerkwi dźwigającej ciężar obu władz.

Kolejnym, zresztą mocno powiązanim z przedstawionym, przykładem może być hagiograficzna, hymnograficzna i ikonograficzna kompozycja świętej łoży (*svete loze*), odzwierciedlająca charyzmatyczną godność dynastii Nemanjiciów,

²² *Ibidem*, s. 230.

emblematicznie ukazująca ród jako wiecznie zielony krzew winorośli, będąca adaptacyjnym i transpozycyjnym nawiązaniem do biblijnej różdżki wyrastającej z pnia Jessego (Iz 11, 1–5). Wprzódki owa konstrukcja była wyobrażeniem szczególnego pochodzenia i wybraństwa, charyzmy i świętości pierwszego serbskiego rodu, później stała się fundamentalnym odniesieniem, podwaliną wielkości kolejnych dynastii panujących deklarujących pochodzenie czy powiązanie ze sławnymi przodkami; uległa zatem suplementacji, w tekstach historiograficznych dodatkowemu pogłębieniu aż do czasów starożytnych, przez uszlachetnienie rodowodu — choćby ekspozycję pokrewieństwa Stefana Nemanji z Konstancją, siostrą cesarza Konstantyna Wielkiego. W okresie tak zwanego drugiego patriarchatu kompozycja świętej łoży zyskała dodatkowy walor upamiętnienia wielkich, sławnych i świętych przodków, których kult był podtrzymywany i intensywnie promowany na jurysdykcyjnym terytorium Pećkiego patriarchatu, ale też poza jego granicami.

Wreszcie można tu przywołać równie interesujący *casus* funkcjonowania dwóch charakterystycznych, rodzimych tradycji — władczo-mniszej i władczo-męczeńskiej — które wyrażają wyjątkowość, wybraństwo i świętość wszystkich bez wyjątku władców z dynastii Nemanjiciów, do czego potem aktywnie nawiązywali ich następcy z rodu Lazarewiciów i Brankowiciów. W wypadku pierwszej tradycji mowa o zwyczaju składania przez władców ślubów mniszych i przyjmowania dodatkowych imion, praktyce fundowania poszczególnych monasterów, które następnie stawały się grobowcami władców-mnichów i ośrodkami kultu świętych już władców-mnichów. Natomiast druga z tradycji, powiązana zresztą z pierwszą w wielu aspektach, choćby fundacyjnym, była przede wszystkim nośnikiem sensu indywidualnej, a potem zbiorowej ofiary, poświęcenia w imię serbskiej wiary, ojczyzny, tożsamości, szczególnej predestynacji, predylekcji do fundamentalnych wyborów i czynów. Obie tradycje łączy wymiar memorialny, składa się na nie gąszcz znaczeń, obie wyrażają się w formie narracji fundacyjnych, eksplikowane są w przestrzeni wielkich gatunków literackich i monumentalnych realizacji wizualnych, ikonograficznych i architektonicznych. Obie tradycje można uznać za swoiste instrumentarium upamiętniające, re-konstruujące i kodyfikujące obraz wyidealizowanej, mitycznej, zmediatyzowanej i zsemietyzowanej przeszłości.

Wszystkie te egzemplifikacje zdolności mito- i mnemomotorycznej to oczywiście zaledwie skromna reprezentacja fenomenu staroserbskiej kultury, jej memorialnej wielowymiarowości. Zarysowane ramy i kategorie odczytania kultury staroserbskiej, wskazane płaszczyzny memorialnych odzwierciedleń, a także ujawnione strategie mediatyzacyjne składają się jedynie na pewną orientacyjną ocenę charakteru tego dawnego systemu kulturowego. Mimo swej ogólności, wszak nieuniknionej w granicach jednego artykułu, refleksja prowadzona konceptualnymi ścieżkami właściwymi *memory studies* wydaje się o tyle korzystna, o ile odsłania pewne możliwości oglądu i deskrypcji, a nie jest wykluczone, że wzbogaca aparat badawczy stosowany w eksploracjach kultur tradycyjnych i dawnych. Siłą rzeczy ten ogólny szkic na temat memorialnego charakteru kultury staroserbskiej niechaj będzie zachętą do dalszych pogłębionych badań w tym zakresie, niech przysłuży się rozwijaniu szeroko pojętych sławistycznych studiów nad pamięcią kulturową.

Bibliografia

- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, przeł. A. Kryczyńska-Pham, wstęp i red. R. Traba, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2008.
- Deretić J., *Etide iz stare književnosti*, Svetovi, Novi Sad 2000.
- Deretić J., *Kulturna istorija Srba. Predavanja*, Narodna knjiga — Alfa, Beograd 2005.
- Deroko A., *Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji*, Naučna knjiga, Beograd 1953.
- Đurić V. J., *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu (rezime saopštenja)*, [w:] *Zbornik radova I kongresa Saveza društava istoričara umetnosti SFRJ*, Srpska Manastirska Štamparija, Ohrid 1976.
- Erlil A., *Kultura pamięci. Wprowadzenie*, przeł. A. Teperek, postł. i red. M. Saryusz-Wolska, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2018.
- Gil D., *Pravoslawie. Historia. Narod. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005.
- Gil D., *Średniowieczna hagiografia serbska jako dokument stanu świadomości narodowej (zarys problematyki)*, „Pamiętnik Słowiański” 2000, nr 50.
- Jasiewicz Z., *Tradycja*, [w:] *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, PWN, Warszawa 1987.
- Korzeniewski B., *Medializacja i mediatyzacja pamięci — nośniki pamięci i ich rola w kształtowaniu pamięci przeszłości*, „Kultura Współczesna” 53, 2007, nr 3.
- Kula M., *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, Poznań 2004.
- Lis-Wielgosz I., *O trwałości znaczeń. Siedemnastowieczna literatura serbska w służbie tradycji*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2013.
- Marjanović-Dušanić S., *Vladarska, ideologia Nemanjića*, Srpska književna zadruga, Beograd 1997.
- Marković V., *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji*, Savez Društava Istoričara Umetnosti SFRJ, Sremski Karlovci 1920.
- Mitosek Z., *Poznanie w powieści*, Universitas, Kraków 2003.
- Rapacka J., *Dawna literatura serbska i dawna literatura chorwacka. Zarys dziejów*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa 1993.
- Rosner K., *Współczesne stanowiska narratystyczne w filozofii historii a problem relatywizmu*, „Pamiętnik Literacki” 2001, nr 2/4.
- Srpska Pravoslavna Crkva 1219–1969. Spomenica 0 750-godišnjici autokefalnosti*, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 1969.
- Subotić-Golubović T., *Srpsko rukopisno nasleđe od 1557. godine do sredine XVII veka*, SANU, Posebna izdanja knj. DCXL, Odeljenje jezika i književnosti knj. 51, Beograd 1999.
- Szczepaniak M., *„Widzę góry trupów”. Dyskurs memorialny w dramatach Elfriede Jelinek*, [w:] *„Mówię i mówię”. Teatralne maski Elfriede Jelinek*, red. M. Szczepaniak, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2008.
- Szpociński A., Kwiatkowski P., *Przeszłość jako przedmiot przekazu*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2006.
- Tričković R., *Srpska crkva sredinom XVII veka*, Glas SANU CCCXX, Odeljenje istorijskih nauka, knj. 2, Beograd 1980.
- Woźniak M., *Przeszłość jako przedmiot konstrukcji. O roli wyobraźni w badaniach historycznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010.

A Memorial Dimension of the Old Serbian Culture

Summary

In the article, the problem of memorial dimension of Old Serbian culture, including its commemorative function related to the processes of heroisation and sacralisation, is discussed. The cultural model in question is analysed from the perspective of memory discourse, and due to categories of places and figures of memory. The specificity of this cultural system has been explored in the context of uniqueness, durability, and traditionalism. The literary, iconographic, and architectural exemplifications, evoked in the article, which are to testify *mytho-* and *mnemonic-motoric* ability of Old Serbian culture, are merely a modest representation of this phenomenon along with its memorial multidimensionality. The outlined frames and categories of interpretation of Old Serbian culture, indicated planes of the memorial reflections, and also disclosed mediatisation strategies only make up a certain orientation assessment of the character of this old cultural system. The memorial dimension of Old Serbian culture has been defined on several structural planes, and among their most important elements are: an original and highly coherent cultural model, literary genetics adopted on native ground, typology of iconographic and architectural realisations, and also a semantic prospectus manifested in all these works by an almost permanent repertoire of ideas, motifs, figures, representation schemes, and imago-logical constructions. The elements in question constitute a network of meanings which is revealed, expressed, constantly updated, and possibly supplemented in order to immortalise hyperbolically the fate of the State, Church, community. In spite of its generality, understood from the view-point of the paper's limits, the presented thought is related to the conceptual paths typical for so-called memory studies which allows the authoress to uncover some possibilities of viewing and description, and possibly enrich the research apparatus used in the exploration of traditional and ancient cultures. This general, quite naturally, article on the memorial character of Old Serbian culture has been conceived as encouragement for further in-depth research in this area, and projected as a specific inducement to take broadly understood Slavonic studies as part of the cultural memory.

Keywords: Old Serbian culture, cultural model, memory, structural planes, memorial dimension, literary exemplifications, iconographic exemplifications, architectural exemplifications, mediatisation strategies

Меморијална димензија старе српске културе

Резиме

У раду се разматра проблем меморијалне димензије и функције старе српске културе, пре свега стратегије функционисања старе српске културе, а у тој перспективи се разматра и питање улоге књижевности као својеврсне грађе и медијум традиције. Овде је у главним цртама представљен проблем времена, традиције, памћења, узајамних веза прошлости и садашњости у систему књижевности, а шире и културе. Главни покушај рада јесте да се ухвати њихова суштина, вишедимензионална пројекција, вишесмерна зависност и степен интеграције, а пре свега да се дефинише основни облик старе српске књижевности, њен трајни, меморијални карактер. Посебна пажња се обраћа и како на феномен обнове српске Цркве, тако на њен историјски, политичко-еклезијални, културни и друштвени значај у контексту службе српске традиције и колективног памћења. У односу на обнову Пећке Патријаршије сигнализира се у главним цртама проблем времена, традиције, памћења, узајамних веза про-

шлости и ондашње садашњости у простору старе српске културе. У овом светлу подвуче се дуготрајност старог српског културно-друштвеног модела, његов развитак и постојање у две-ма фазама које су биле пре свега детерминисане историјским, политичким и еклезијалним догађајима. Као што је већ у раду речено овај први период може се назвати *стварним* када се уопште културни модел формирао и када је реч о стратегији финансирајућег овековечавања традиције, он би трајао све до пада српске деспотовине; међутим овај други – од обнове Пећке патријаршије – може се именовати *симболичним* или просто *меморијалним* када се културни модел јавља већ као обавезна полазна тачка, када подлеже перманентној реконструкцији, актуализацији, кодификацији и локацији у регистру културног памћења. На крају треба нагласити да овај рад треба да се третира као део једног ширег ауторског концепта – циклуса радова посвећених старој српској култури као меморијалном систему.

Кључне речи: меморијална димензија, стара српска култура, књижевност, уметност, српска традиција, култура, друштво, модел, идентитет, припадност, прошлост, памћење